

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *el-Mukâbesât* Adlı Eserinde Aklın Yeri ve Değeri

 EMEL SÜNTER^a

Geliş Tarihi: 04.12.2019 | Kabul Tarihi: 21.01.2020

Öz: Ebû Hayyan et-Tevhîdî İslam coğrafyasında yaşadığı dönemde hakikat arayışında özgün filozoflardan biridir. Filozof felsefi problemleri edebi bir üslup ile izah etmeye çalışmış klasik anlayışın dışında bir yönetime sahiptir. Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin özgünlüğü her alana yaptığı eleştiri ve sorgulama içinde olması ve zihinsel sürecini ifade etmekte kullandığı edebi üslubundan ileri gelmektedir. Yaşadığı çağın önemli birçok bilginiyle görüşmüş ve onların kendi aralarında yaptıkları felsefi tartışmaları hem dinleme hem de kaydetme fırsatı yakalamıştır. Dolayısıyla Ebû Hayyan et-Tevhîdî birçok düşünürün sohbet meclislerinde bulunmuş, sohbetlerini kayıt altına aldığı için o zamana aynalık etmiştir. Çalışmada Ebû Hayyan et-Tevhîdî'nin kendi iç dünyası ve diğer düşünürlerden edindiği fikirlerden hareketle ortaya koyduğu akıl görüşleri değerlendirilecektir. Bu konuda filozofun günümüze kadar ulaşmış olan döneminin sohbet meclislerinin kayıt defteri niteliğinde olan aynı zamanda pek çok konuya değinen akılcı, mistik ve eleştirel kitabı *el-Mukâbesât* adlı eseri ölçüt alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, kıyas, yanlış öncül, geçerlilik, denetleme.

^a İğdir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
emel.sunter@igdir.edu.tr

The Place and Value of Intellect in *al-Muqabasat* by Abu Hayyan al-Tawhidi

Abstract: Abu Hayyan al-Tawhidi is one of the original philosophers in search of truth when he lived in Islamic geography. The philosopher has a method other than the classical understanding which has tried to explain philosophical problems in a literary style. The originality of Abu Hayyan al-Tawhidi stems from his criticism and questioning in every field and his literary style used to express his mental process. He met with many important scholars of his time and had the opportunity to listen and record the philosophical debates between them. Therefore, Abu Hayyan al-Tawhidi has been present in the chat councils of many thinkers and has mirrored that time since he recorded his conversations. In this study, bu Hayyan al-Tawhidi's ideas about his own inner world and the ideas of other thinkers will be evaluated. The philosopher's book, *al-Muqabasat*, which is a rational, mystical and critical book that deals with many subjects, which is also the registry of the conversation assemblies of the period that has reached to the present day, will be taken as a criterion. In the philosophy of Abu Hayyan al-Tawhidi, man is an entity that knows his nature and consists of reason.

Keywords: Aristotle, syllogism, wrong premise, validity, testing.

Giriş

İslam düşüncesinde farklı tartışmaların yani özgür düşünme biçimlerinin olması özgün olduğunun bir göstergesidir. İbn Râvendî, Ebu Bekr er-Râzî gibi filozoflar özgür düşünme biçimlerine örnek teşkil eder.¹ Akılla ilgili görüşler İslam düşüncesinin gelişimi için önemli görülmektedir.² Çünkü ileride İslam dünyasının düşünsel faaliyetlerinin katkılarıyla İslam felsefesinin özgün tartışmalarının Ortaçağ'da Batı dünyasının tecrübe ettiği skolastik düşüncenin etkilerini geride bırakmasına büyük katkısı olduğu bilinmektedir. Bu nedenle İslam felsefesinin özgün bir metotla ve özgür zeminde tartışılan birikimini değerlendirip yorumlamak bugün bizim içinde gereklidir. Bu deneyime hakikat peşinde olma kararlılığı şeklinde anlaşılabilir devam edilmelidir.³

1. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Hayatı ve Metodolojisi

Ali b. Muhammed b. el-Abbas Ebû Hayyân et-Tevhîdî (Öl. 1023)⁴ İslam düşüncesinin özgürlükçü filozoflarından biridir. Filozof X. Yüzyılın başlarında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Maddi imkanları kısıtlı bir ailede doğmasına karşın, araştırma ve keşfetmeye ilgili olduğu bilinmektedir.⁵

X. Yüzyılda İslam dünyasında küçük meclis gruplarında felsefe tartışmaları olmaktadır. Bu tartışmaları yapan düşünürler özgür düşünme biçimlerini sergilemekten geri durmuyor-

¹ Aygün Akyol, "Ebu Bekir Razi ve Felsefi Düşünce Sistemi", İslami Araştırmalar Dergisi, 30/1, (2019), 43.

² Anthony Robert Booth, *Analytic Islamic Philosophy*, (London: Springer Nature, 2017), 54.

³ Mirpenç Akşit, "İslam Felsefesinin Yapısı", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 27, (2019), 373. Ayrıca bkz. İlyas Altuner, Beyânî ve Burhânî Epistemolojilerin Yöntem Tartışmaları Açısından İncelenmesi", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 1/2, (2011), 89-103.

⁴ H. Celaleddin Abdirrahman, *es-Suyuti, Buğyetü'l-Vuat fi Tabakati'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhat*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, (Beyrut: Mektebü'l-Asriyye, tsz): II, 190; el-A'sam, Abdülamir, *Ebu Hayyan et-Ebû Hayyân et-Tevhîdî fi'l-Kitabi'l-Mukâbesat*, (Beyrut: Daru'l-Endülü, 1983), 266-267.

⁵ Wadad Al-Qadı (Kadı), "A Peculiar Islamic View From The Fifth/ Eleventh/ Centruy", *Journal of the Amerikan Oriental Sociaty*, 124/4, (2004), 628.

lardı. Öyle ki bu tartışmalarda İslam düşünürleri ile Hristiyan düşünürlerinin ortak tartışmalar yaptıkları görülmekteydi. O dönemde felsefenin tıp konularıyla birlikte değerlendirilmesi de söz konusuydu. X. Yüzyılın sonuna doğru Bağdat'ta "Dostlar grubu" adında bir grup vardı. Bu tartışmalar Ebu Süleyman el-Mantikî es-Sicistânî'nin evinde cereyan etmiştir. Sicistânî'nin evinde yapılan bu tartışmalar o dönemde entellektüel bir görünüm arz ediyordu. Orta Asya'nın farklı bölgelerinden gelen pek çok düşünür cuma akşamları bu evde toplanır tartışmalar yaparlardı. Katılımcılardan birinin düzenli not tutmasıyla beş yüz sayfaya yakın olan bir eser ortaya çıkmıştır. Kitabın içeriği de bu meclis ortamlarını yansıtmak üzereydi. Kitabın ismi, *el-Mukâsebat*'tı.⁶ *El-Mukâbesât*, Ebu Süleyman es-Sicistânî'nin evinde yapılan tartışmaların ve bu meclise katılan filozofların isim ve görüşleriyle birlikte ayrıntılı olarak aktarmasından oluşmuştur.⁷ Ebu Süleyman es-Sicistânî'nin evinde bir araya gelen filozofların tartıştıkları meseleleri kayıt altına alan katılımcı Ebû Hayyân et-Tevhîdî'dir.⁸

Filozofun aynı zamanda edip olduğu da bilinmektedir. Metin yazarlığı yapmasından dolayı kitaplarla da çok fazla ilgiliydi.⁹ Tevhîdî yukarıda bahsettiğimiz eserde şiirden hitabete, felsefeden mantığa kadar pek çok mesele üzerine tartışmalara yer vermiştir.¹⁰ Ancak genel manada Tevhîdî'nin Sicistânî'nin evinde kayıt ettiği bu metinler edebî bir tarz sergilemektedir. Bundan dolayıdır ki Tevhîdî'nin edebiyatta önemli bir yeri vardır. Hayatına bakıldığında Bağdat'ta ve diğer illerde vezirle-

⁶ W. Montgamery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, (At The University Press Edenburg, 1985), 70; S. Frederic Starr, *Kayıp Aydınlanma*, çev. Yusuf Selman İnanç, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 224.

⁷ M.Fatih Arslan, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve el-Mukâbesât'ı", *Felsefe Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*. Ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 98.

⁸ W. Montgamery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, (At The University Press Edenburg, 1985), 70.

⁹ Wadad Al-Qadî, "A Peculiar Islamic View From The Fifth/ Eleventh/ Century", 628.

¹⁰ M.Fatih Arslan, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve El-Mukâbesât'ı", 106.

re ve devlet ricaline kâtiplik yaparak kazandığı görülür.¹¹ Başka bir deyişle aslında o geçimini edebiyat sayesinde kazanıyordu.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Bağdat ve Fârâbî Okulu'na mensup olduğuna dair iddialar vardır. Tevhîdî'nin kendisinin ifade ettiklerinden anlaşıldığına göre Fârâbî'nin öğrencisi olan Yahya b. Adî ve Ebû Süleyman Sicistânî'nin çağdaşdır.¹² Filozofun eserleri ve bu eserlerinde bahsettiği filozoflar ve onların felsefî görüşleri özellikle İslâm felsefesi tarihi için önemli birer kaynak niteliğindedir. Düşünürün gerek hocası Sicistânî'nin felsefesi ve gerekse kimlerden oluştuğu konusundaki belirsizlik halen tartışma konusu olsa da İhvân-ı Safâ hakkında bilgiler vermesi söz konusu tartışmayı açıklar mahiyettedir. Tevhîdî, dil ve edebiyat ilimlerinin yanı sıra felsefe, tasavvuf, ahlâk ve mantık alanlarıyla da meşgul olmuş çok yönlü bir düşünürdür. Tevhîdî hayatının bir aşamasında dönemin devlet adamlarından iltifat görmüş, ancak sahip olduğu bazı görüşleri nedeniyle de zındıklıkla itham edilmiştir.¹³ Buna karşın Tevhîdî gibi düşünürlerin İslam düşünce dünyasının özgün ve özgür filozoflarından olduğu görülür. Filozof İslâm hümanisti olarak da anılır. Tevhîdî'nin gerek selefleri gerekse haleflerinden farklı tarzda görüşlerini cesurca ve açıkça dile getirmesi onun farklılığını ortaya koymaktadır.¹⁴ Onun görüşleri üzerine farklı tespitler de yapılmıştır.¹⁵ Filozofta dikkat çeken bir başka husus filozofun özgür dünyası ve bakış açısına sahip olmasına karşın kendisi gibi özgür olan Ebu Bekr Râzî'yi de eleştirmiş olmasıdır.¹⁶

¹¹ W. Montgomery Watt, *Islamic Surveys I- Islamic Philosophy and Theology: İslam'ı Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 89.

¹² Ebu Hayyan et-Tevhîdî, *el-Mukâsebat*, thk. Hasan es-Sendubi, (Kahire: 1929), 192, 224.

¹³ Ali Kürşad Turgut, "Ebû Hayyân Tevhîdî'nin İlimler Tasvirî: Risâle Fi'l-Ulûm" *Diyanet İlmî Dergi*, 55 (2019), 546-547.

¹⁴ Oliver Leaman, "4./10. Asırda İslâm Hümanizmi", *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. S. Hüseyin Nasr- O. Leaman, çev. Ş. Öçal- H. T. Başoğlu, c.1, (İstanbul: Açılım Kitap, 2011), 191.

¹⁵ Hanifi Özcan, "Ebu Hayyan et-Tevhidi Bir Ateist Midir?", *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1989), 485-503.

¹⁶ Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-Zehâir IV*, thk. Vedâd el-Kâdî, (Beirut: 1988), 28.

Tevhîdî'nin kaydettiği bilgilerde, yaşadığı konum itibariyle İslam felsefe geleneğinin teşekkül dönemiyle gerileme dönemi arasındaki süreci, açıklığa kavuşturabilecek zengin bir malzeme ve bilgi kaynağı mevcuttur.¹⁷ Bu anlamda Tevhîdî'nin İslam düşüncesi hakkında verdiği bilgiler ansiklopedik bilgiler ifade etmektedir. Filozofun kendi görüşlerini ifade etme biçiminden de bir edebiyat felsefesi ortaya koyduğu söylenebilir.

“Filozofların edibi” veya “ediplerin filozofu” olarak da bilinmesi Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin felsefî problemleri edebî bir tarzda dile getirmesindedir. Özellikle felsefî konularını şiir, hikâye ve mesnevi gibi edebiyatın farklı tarzlarıyla değerlendirmiştir. Bedî'z-zaman el-Hemedânî (Öl. 1008), İbn Sînâ ve Ebu'l-Alâ el-Maarrî (Öl.1057) gibi filozofların bu gelenekte Ebû Hayyân et-Tevhîdî'den etkilendikleri görülür.¹⁸ Bunun en bariz özelliği, lafız ile mana arasındaki uygunluk ve fikirler arasında güzel bir ilişki kurmasıdır. Bu üslubu kazanması, onun “en-Nahvi” lakabıyla da anılacak kadar dil ilimleriyle ilgili olması ve bu ilimleri çok iyi bilmesinin sebebinin de Mu'tezile kelam ekolüne mensup olduğunu yorumlayanlar da vardır.¹⁹

Zira eserlerinin büyük bir kısmı özel konulara hasredilmiş olmaktan ziyade sorulu cevaplı tartışmalar, geniş çaplı antolojiler, edebî tenkit metinleri ve mektuplardan oluşmaktadır. Bunlardan ancak çok az bir kısmı, o da küçük risaleler halinde, müstakil mevzulara hasredilmiştir.²⁰

Ebû Hayyân et-Tevhîdî dil ve din bilimleri üzerine eğitim aldı. Özellikle Arapça, Kur'an-ı Kerim, Hadis ve Hukuk alanlarında Bağdat'ta saygın hocalardan eğitim aldığı zikredilir. Bu eğitimlerden sonra Rey'e gitmiş, ancak orada yaşadığı hayal kırıklığı nedeniyle yeniden Bağdat'a dönmek zorunda kalmış-

¹⁷ W. Montgamery Watt, *İslam Düşüncesi Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, (Ankara: Sarkaç Yayınları, 1981), 395.

¹⁸ İsmail Taş, *Ebu Süleyman Es-Sicistanî ve Felsefesi*, (Konya: Kömen Yayınları, 2011), 16-72; T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, (İstanbul: Anka Yayınları, 2001), 157.

¹⁹ İbrahim, el-Keylani, *Ebu Hayyan et-Tevhîdî*, (Lübnan: Darul- Mearif), 77.

²⁰ İbrahim Halil Üçer, *Ebû Hayyân et- Tevhîdî ve Felsefî Kişiliği*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 4.

tır. İkinci kez Rey ziyaretinden sonra gördüğü yine olumsuz muamele nedeniyle bir eser kaleme aldı. *Ahlaku'l-Vezîreyn* adlı bu eserde iki veziri eleştirdi. Filozof Rey'e döndükten sonra yeniden ilmî çalışmalarını kayıt altına başladı. Nihayetinde on ciltlik *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*'i onbeş yılda tamamlamıştır. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Aristoteles'in görüşlerini benimsediği ve bu yönde kendini geliştirdiği görülmektedir. Her türlü konuyla ilgili tartışmayı felsefi bakış açısıyla birlikte tıp, astroloji, müzik ve edebiyatla ilişkilendirmiştir. Daha sonra *el-Mukabesat'ı* yazmıştır.²¹ Bu eserde Tevhîdî, eserinde birçok âlimden alıntı yapmaktadır. Bunların çoğu o dönemin önde gelen simalarındandır. Yaptığı alıntılara “duydum, sordum, bana yazdırıldı, bir grup tarafından bana aktarıldı şeklinde” yer vermektedir.²²

Tevhîdî hayatının sonlarına doğru kitaplarından bazılarını bizzat kendisinin yaktığını söylemiştir. Eserlerinden geriye kalanlardan bazıları yine kendisi tarafından muhafaza altına alınmış ve korunmuştur. Bu muhafaza edilen eserlerinden bazıları da günümüze kadar ulaşmıştır.²³

Günümüze kadar ulaşan filozofun *el-Mukâbesât* adlı eseri Endülü's'ten Horasan'a ve Semerkant'a kadar İslam medeniyetini oluşturan bilimsel faaliyetlerin evresini tespit etmek adına önemli bir eserdir. Çünkü eser H. IV. yüzyıla kadar süren tercüme faaliyetlerinin artmasını göstermek adına önemlidir. Ancak şunu da belirtmek de fayda vardır: Bizzat Tevhîdî'nin tercüme faaliyetlerine katılmadığı, sadece kendi zamanındaki yapılmış olan çoğu çevirileri incelediği görülmektedir. Filozofun bu eseri de İslam dünyasındaki tercüme faaliyetlerinin ortaya çıkardığı sonuçları analiz etmek bakımından önemlidir.²⁴ Başka bir deyişle filozofun, bu tercüme eserleri incelemesi ve

²¹ Wadad Al- Qadı(Kadı), “A Peculiar Islamic View From The Fifth/ Eleventh/ Centruy”, 628.

²² Mehmet Şirin Çıkar, “Ebu Hayyan et- Tevhîdî'nin El- Mukabesat Adlı Eserinde Dil”, *EKEV Akademi Dergisi*, 7, (2003), 211-222.

²³ Es-Suyuti, *Buğvetu'l- Vuat fi Tabakati'l- Luğaviyyin ve'n-Nuhat*, I, 190-191.

²⁴ Bayram Dalkılıç, “Ebu Hayyan et-Tevhîdî'nin Hayat Felsefesi”, *Dini Araştırmalar*, 7, 83-104.

felsefî tartışmalara yakın olması, bu eserine yansımıştır.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin özgün bir filozof olmasının nedenleri arasında onun kendine ait bir sistematîği olmasıdır. Filozofun özgün bir felsefe ortaya koymasının nedenleri arasında o dönemde yapılan tartışmaların zenginliği ile kendisini yetiştiren Sicistânî'nin düşünce dünyasından etkilenmesi görülmür. Epistemolojik yönden filozofun mistik bir yönü olmasıyla birlikte, aynı zamanda eleştirel bir yönünde olması dikkat çekicidir. Filozofun bu yönü özgünlüğüne de kanıt olmaktadır.²⁵

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *el-Mukâsabat* adlı eseri incelendiğinde çok farklı konularda bölümler yazdığı görülmektedir. Pek çok konu ve o dönemdeki filozoflardan bahsettiği için aynı zamanda ansiklopedik bir eser niteliği taşıdığı söylenebilir. Bu eserde konuları felsefî anlamda değerlendirirken yine edebî bir dil kullandığı görülmektedir. Eserde dikkati çeken başka bir husus metinlerin diyologlardan oluşmasıdır. Filozofun bu yöntemide Platon'un yöntemine benzemektedir. Bizim çalışmamıza konu olan eseri de *el-Mukâbesât*'taki akıl görüşleri ve aklın insan yaşamındaki rotasını belirlemek üzerinedir.

2. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Akıl Görüşü

Ebû Hayyân et-Tevhîdî için, akıl insanın bir ayrıcalığı ve diğer varlıklar içinde ona farklı imkanlar sağlayan bir durumdur. İnsan, akıl sayesinde mutluluğu elde edebilir ve Tanrı'nın bilgisine de akıl ile ulaşılır.²⁶ Akıl insanı yönetebilen ve onu mutluluğa ulaştırabilecek bir özelliğe sahiptir.²⁷ Bu anlamda filozof rasyonel bir tavır sergilemektedir. Onun rasyonelliği Fârâbî ekolünün etkileri olarak değerlendirilebilir.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye göre varlıklar ikiye ayrılır: *Hisleriyle var olanlar ve Akıyla var olanlar*. Bu her iki varlık için de söylenebilecek şey , varlık varolduğu şekle göre ya hissi ya

²⁵ Şahin Filiz, "Ebu Hayyan Tevhîdî ve Bilgi Felsefesi", *Bilimname II*, 2, (2003), 119-121.

²⁶ *el-Mukâbesât*, 157.

²⁷ *el-Mukâbesât*, 85-88.

da aklîdir.²⁸ Filozofun bu görüşü şu şekilde yorumlanabilir. İstek ve arzularıyla hareket eden varlıklar hissi varlıklar, aklın ilkelerini ölçüt edinenler de akli varlıklardır. Bu anlamda his, yaratılışa tabidir. Nefis de akıl karşısında pasiftir.²⁹ Başka bir deyişle insan kendi hissiyat ve isteklerini akıl sayesinde kontrol edilebilir. Aklın sükûnu, hareketin bir türüdür. Hissin hareketi de sükûnun bir çeşididir.³⁰ Çünkü hissın hareketi giderek azalmaya ve caymaya gider. Akıl ise kemale ve olgunluğa gider. Hareket diye kabul edilen zıt olandır. Yani o sükûn, kuraklık ve his ülkesidir. Ancak sükûnun çeşidi olan harekete gelince onun zıddı olmaz. Çünkü akıl 'bir' anlamında bütündür, 'bir' de bütün anlamındadır.³¹

Filozofa göre, insan; zan ve sezgide dövülmüş, akıl ve his ile yapılmış, fazlalık ve eksiklik arasında gidip gelmiş, her zaman acı ve mutluluğa maruz kalmıştır. İnsan; tabiatının tutsaklığında, aklının cüz'iliğinde, cehlinin külliliğinde kaldığı sürece bunlardan kurtulması mümkün değildir.³²

Tevhîdî'ye göre ilmin tamamı nurdur, en nurlu olanı da insanı aydınlatan ve üzerine ışıldayan ilimdir. Öyle ki bu ilim insanı açıklığa kavuşturan, insandaki hakikatleri yüceltendir. Düşümleri çözen, örtülerini sıyrandır. İnsan zihnini açan ve insana bir vakar (değer) verendir. Bu ilim insanı parlaklaştıran ve süsleyendir. Aynı zamanda neşelendiren ve aydınlatandır.³³

İnsan ilim sayesinde kendi kapasitesini tanır ve onu ehil eder. Bu ilim yine insanı keramet ve karar makamına götürür. İnsan duygularıyla ve hatıralarıyla birlikte yürüyerek yol alır. Ulaştığı noktada kalır, eskimez ve kalıcı olur. Zayıf düşmez. Bulunduğu bu noktada ulaşan ve ulaşılan, bilen ve bilinen, akıllı ve makul olur. Bu bir tür 'bir'lenmedir.³⁴

²⁸ *el-Mukâbesât*, 192.

²⁹ *el-Mukâbesât*, 147.

³⁰ *el-Mukâbesât*, 191.

³¹ *el-Mukâbesât*, 191-192.

³² *el-Mukâbesât*, 178.

³³ *el-Mukâbesât*, 201.

³⁴ *el-Mukâbesât*, 202.

İnsan, bu 'bir'lenmeyi yani vahdeti eda ederken kutsal köşkte rahat adımlarla ve kendinden emin bir irade ile, ciddiyet güven ve sakinet ile, ilahi mahşer meydanından ayrılmaz bir şekilde var olmaya devam eder. Kesret ve karışma olmaksızın, harmanlama ve ihtilaf olmaksızın hal halin işaretlerinde tecelli olur. İş için şekillerinde taltif olunur, ibareler bunun üzerinden dökülür(saçılır), bunun üzerinden uzun soluklar (nefesler) alınır.³⁵ Filozofun bu görüşlerinden anlaşılacağı üzere onun felsefî görüşlerini ifade ederken edebî bir dil kullandığı görülmektedir. Filozof bu anlatım ile insana bu öğretileri sunarken daha estetik bir dil sergilemesi yönünden orijinal bir yöntem ortaya koyar. Başka bir deyişle filozofun bu şekilde yorum biçimi dönemin tartışmaları için de önemli bir felsefî dil oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Filozof akıl hakkındaki görüşlerini şekillendirirken nefis için, "bu iki varlıktan birinde yokluk var mı?", sorusunu yönelir. Yokluk hali hissi olan varlıklar için geçerlidir. Varlık ise, aklî olan varlıklar için geçerlidir. Başka bir deyişle filozofa göre var olmak aklî olmakla ilgili bir durumdur.³⁶

Filozof bu duruma ispat olarak dünya hayatındaki yaşama örnek vermiştir. İnsanın yaşam içinde aktarım ve çıkarım yapması, akledip harekete geçmesi, mukaddimeler yapması ve bilginin kaynaklarını tespit etmesiyle gayelerden birine yükselir. Oysa his için beraberinde ortak, yardımcı ve öz de yoktur. Nefis *kabuğundan ve engellerinden, iplerinden ve perdelerinden, zarlarından ve giyisilerinden sıyrılıp zengin hislere, özünün en yüce ve parlak özelliklerine ulaşmalıdır. Bu şeyler ondan uzak ve onun onurunu kırıcı değildir veya adalettir...*³⁷ Filozofun bu yorum biçiminden anlaşıldığı üzere nefis hakkında görüşlerini ifade ederken edebî bir yöntem kullandığı görülür.

Filozofa göre, insanda aranan bazı özellikler vardır. Bunlar insan zihninin sağlıklı olması , akli aydın olması, fikrinin geniş

³⁵ *el-Mukâbesât*, 202.

³⁶ *el-Mukâbesât*, 193.

³⁷ *el-Mukâbesât*, 193.

olması, bir konu hakkında ayrıntılı araştırma yapması, hassas düşünceli olması, düzenli alışkanlıklar edinmesi, gayreti ve amacı olması gerekir. Her insanda kötü bir yön vardır. Önemli olan insanın bu tarafını kontrol altına almasıdır. İyilik yönünü ön plana çıkarması, görüşlerinde öngörüsü yüksek olması ve doğru tercihler yapabilmesidir. Bu insanlar izahatlarında hoş bir tavır benimseyerek mükemmele yaklaşmaya çalışırlar. Ancak insanda bu meziyetlerin bulunması nadir bir durumdur.³⁸ Tevhîdî burada insan merkezli bir felsefe ortaya koymuştur.

Hissi olan varlıklar aynı zamanda kuru hissiyat sahibidirler. Kuru hissiyat sahibi varlıklar galiz, aptal, kaba vb davranışları sergilerler. Bu davranışlarla filozof insanın hikmete ulamaya çalışmasını belirtir veya bu davranışları hikmete ulaşmadaki engel olarak görür.³⁹ Filozofa göre sanat ve fen alanındaki ilerlemede ancak insanın gelişme göstermesi ve bu gayeye sahip olmasıyla olur.⁴⁰ Bu da aklî varlıkların sayesinde olacağı açıktır.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye göre insan tabiatını anlamak için kendi iç dünyasına (merkezine) doğru döner. Bu tür insanlar diğerlerinden farklıdır. Kendini hayvanî hislerinden arındırmıştır. İnsanın nefisini kontrol altına alması gerekir. Eğer bir insan mizaç olarak yumuşak huylu ise bu da sağlıklı bir durum değildir. Çünkü bu insan arzularının romantizmine kapılıp gidebilir. Kendi rotasından çıkar ve kötü tercihler yapabilir. Eğer kötü tercihler yaparsa hayvandan daha aşağıda olur.⁴¹

Tevhîdî nefis konusunda gidişatın ıslahı, itikadın doğruluğunun sonuç vermesi ve işe yaraması için zihni meşgul eden arzuların etkisinden yüz çevirerek insanın kendini nasıl kontrol altına alabileceğinin metotlarını anlatır.⁴² Ebû Hayyân et-Tevhîdî aklın mekanizmasının ne şekilde olduğuna dair bir soru yöneltir. *Akıl yasaklar koyar mı? Aklın yönlendirmesi nasıldır?*

³⁸ *el-Mukâbesât*, 193.

³⁹ *el-Mukâbesât*, 193.

⁴⁰ *el-Mukâbesât*, 193.

⁴¹ *el-Mukâbesât*, 197.

⁴² *el-Mukâbesât*, 197.

Bir sözün anlamı güzel görmesi güzel, çirkin görmesi çirkindir. İnsan için, güzel görmek güzeldir, çirkin görmekte çirkinliktir. Güzel olan şey mutlak (kutsi), çirkin olan şey tehlikelidir. İnsanın güzeli anlama ve yorumlama biçimi tabii olan akıldan bir hidayettir. Çünkü o başlangıçla (yaratılışla) beraber gelir. Tabiat (karakter) yaratılıştan itibaren insanda vardır.⁴³ Filozofun burada vurguladığı husus insanın yaratılıştan iyi ve güzel olana meyilli olduğudur. Ancak kötülük hissini sonradan çıkabileceğini ifade ettiği söylenebilir. Çünkü ona göre eğer kötü edep yani kötü davranışlar tabiat sahibine hükmederse ve hüküm devam ederse onu cahil bir hayvan olana kadar bozar ya da yırtıcı, saldırgan ve başıboş bir hayvan misaline dönüştürür. Akıl kuvveti ise ancak insanın hayatını muhafaza eder.⁴⁴

İnsan akıl sayesinde faziletin yayılması, cevherinin parlatılması, işlerinin kolaylaştırılması ve gizli ilmin keşfedilmesine vakıf olur. Akıl iyiyi ve kötüyü net bir şekilde ayırt eder. Filozofa göre kim tabiatının taşkınlıklarına karşı koyabilirse, şehvetinin çalkantılarını aşarak ve düzeni sağlarsa aklın nasihatine uyduğu için hidayetini tamamlamış olur. Bu sayede insan genele yayılan bir ışık ile aydınlanır.⁴⁵

Aklın haramları ve helalleri, uyarı ve mübahları, yasakları ve izinleri, durdurma ve teşvikleri, serbest bırakma ve bağlaması, hapsi ve salıvermesi durumları vardır. İnsan genele yayılan ışık ile aydınlığındaki deneyim, hakikatleri tecrübe etmeyenlerin zannettiği gibi bu sadece doğru yola çağırana icabet etme deneyimi gibi bir şeyde değildir.⁴⁶ Filozof burada özel bir deneyimden bahsetmektedir.

Akıllı, zeki, kararlı ve mahir olan bir insanın pişmanlığı olabilir mi? Akılla uygun olmayan durumları ret eden ve dini ile ikrah ettirdikleri, yiğitliği ile afiyete erdirdiği, akla uygun olmayan adetleri kabul etmeyen nasihatleri ile başkalarına

⁴³ *el-Mukâbesât*, 198.

⁴⁴ *el-Mukâbesât*, 198.

⁴⁵ *el-Mukâbesât*, 199.

⁴⁶ *el-Mukâbesât*, 199.

yol gösteren için zaten yaşam güzel gelişir, yani bir pişmalığı olmaz. Bu durumlar insanın içinde bulunduğu durumundaki tercihlerinin sonucu, elinde bulunanlarla yapabildiği şeylerdir. Bu onun aklının dizgini, yuları, kadısı ve imamı gibi durumlarıdır.⁴⁷

Aklı kullanan bir insan tercih ve beceri, kuvvet ve kudret, kararlılık ve azim, görüş ve düşünce, mertlik ve haşinlik, tahsil ve uyanıklık; bunlar her ne kadar onun kabiliyetinde olarak bunları bir alanda götürerek uyumlu hale getirebiliyorsa ve saygın sınırlara koyabilse dahi mülkiyet yolu ile o alanda insanın dilediği gibi tasarruf edeceği ve dönüştüreceği bir şey değildir. Doğru olan da mülkiyetin devir ciheti ile olduğudur.⁴⁸

İnsanın dünyaya yani mülkiyete fazla meyletmesi üzerine de şunları dile getirir:

İnsan ne zaman mülkiyet yönü ile olsa kalıntıları kalır. Ne zaman işini tamamlamak istese işi uzar ve onuda uzatır. Bu, onun nefsinin özgür olduğunu sanmasın diyedir ve mülkiyetten müstağni (ihtiyaç duymamak) olsun diyedir. Belki ona bir miktar rahatlık olsun diye rabbinin takdirine şükredip maksadına nail olsun diyedir. Başka yönü ile de Rabbine karşı korku duymak için bir şeylerden kopması gerekir ki, sorunlarında rabbine başvursun.⁴⁹

Filozof insanın mülkiyet konusunda kanaatkâr olması gerektiğini vurgulamaktadır. Aşırı mülkiyet isteğinin insanı hakikat bilgisinden uzaklaştıracağını ifade etmektedir.

Filozof Allah'ın varlığı konusunda da yine aklın yorumdan hareket eder. Tanrı'yı bilmenin zaruri mi istidlali mi olduğunu konusunda bir tartışmadan bahseder. Kelamcıların bu konuda şiddetli tartışmalar ve ihtilaflar içinde olduğunu söyler. Tevhîdî'ye göre bu ihtilafların kelamcılarını birbirlerinden uzak noktalara götürmüştür. Peki filozof bu konuda nasıl bir yorum yapar?

Tevhîdî'ye göre Tanrı akıl yönü ile zaruridir. His yönün-

⁴⁷ *el-Mukâbesât*, 199.

⁴⁸ *el-Mukâbesât*, 199.

⁴⁹ *el-Mukâbesât*, 199.

den istidlalidir. İlimden kasıt ise ya makul olanda akılı talep etmektir ya da hissi (mahsus) olanda hissi talep etmektir. Bu onun hem şahit (görünen) hem de gaip (görünmeyen) olmasındandır. Bir kere marifetullahın kesb-i ve istidlal-i olmasının zannına izin verilir. Çünkü his aklın yardımı ile desteği, ve tahsili ile fesahate ve kuvvete ulaşır. Başka bir şekilde zaruriyet olduğunu zannederse, akıl hasardan selim ve hükümlanlıktan beridir ve insanı Tanrı'yı kabullenmeye teşvik eder. İnsanı, akıl asıl sahibini ret, inkar ve şüphe etmekten sakındırır. Fakat zararret akla layık olan bir şeydir. Çünkü aklın zarureti ile hissin zarureti aynı değildir. Hissin zaruretinde cazibe ve tercih vardır. Yükümlülük ve zorlama vardır. Ancak aklın zarureti gerçekten zariftir. Çünkü vaaz eder, lütfeder, nasihat eder ve tahkik eder.⁵⁰

Filozof his ve akıl için bir metofofor kullanır. His, güzel bir kadının davranış ve konuşmaları ile diğerlerini etkilemesi gibidir. Akıl ise sanki dermansız uzaklarda oturan bir yaşlı bilgenin durumu gibidir. Tevhîdî'ye göre insan genelde hislerine kapılır. Akıl ile insan yükselirken hisleriyle yara alır. İnsanın kendini verip uğraştığı, önem verdiği ve yöneldiği herşey için durum böyledir. Dolayısıyla insan filozofa göre Tanrı'yı akıl ile tanınması zorunludur. Onun varlığında bir şüphe yoktur.⁵¹

Tevhîdî için akıl, Tanrı'yı bilmeninde bir aracıdır. İnsan eğer hislerine kapılırsa hislerinin selinde savrulup gidebilir. İnsanın iki özelliğine (his ve akıl) dikkat çeken filozof insanın bu yönlerinden hangisine yoğunlaşırsa o yönde ilerleyeceğini ifade eder. His insanın karanlık/kötülük yönüne akıl da aydınlık/iyilik yönüne benzemektedir. Filozofun bu bakış açısı pek çok İslam filozofunda görülmektedir. Eleştirmiş olduğu Ebû Bekr Râzî'nin görüşlerinde dahi bu türden görüşlere rastlamak mümkündür.

⁵⁰ *el-Mukâbesât*, 203-204.

⁵¹ *el-Mukâbesât*, 205-206.

Sonuç

X. Yüzyılda İslam coğrafyasında özgün ve özgür bir ortamda ilerleyen çeviriler ve ilmî alanda gelişmeler yaşanmıştı. O dönemde ilmî tartışmaların yapıldığı “*dostlar grupları*” gibi özgür düşünce ortamları bulunmakta idi. Bu dönemde yaşayan Ebû Hayyân et-Tevhîdî özgün ve özgür fikirleri olan ve bu fikirlerini edebî üslupla yazıya dökabilen bir düşünürdür. Tevhîdî ilmî sancılar çekmiş, eleştiri yönü kuvvetli bir filozoftur. Yaşamında karşılaştığı birçok düşünür ile yakın irtibat kurmuş, tek bir alana bağlı olmayan özgün bir filozoftur. Çeviri ve fikir faaliyetlerinin her alanda yoğun olduğu X. Yüzyılda Tevhîdî çeviri faaliyetlerine katılmaktan ziyade çevirileri inceleyip kendine özgü sistematik edebî bir üslup geliştirmiştir. Tevhîdî kendisinden sonra da bazı filozoflar üzerinde etkisi devam etmiş olmasına karşın az tanınan bir filozoftur.

Ebu Hayyân et-Tevhîdî her türlü alanla ilgilenmiş ve her alanda oluşan fikirlerinden eserler meydana getirmiştir. Günümüze kadar gelen eserlerinden *el-Mukâbesât*'ta Tevhîdî akıl ile hareket eden varlıkların bulunduğunu insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli gücün “akıl” olduğunu savunmuştur. Akıl, Tevhîdî de hem var olmak için hem de nefsi kontrol altına alıp mutluluğa ulaşmak için bir araçtır. Tevhîdî'ye göre insan ancak akıl ile ‘bir’lenmeyle varabilir. Çünkü akıl dışında var olan hissî varlıklar yok olmaya mahkûmdur. Aslında insanın tabiatı, iyiye yönelik akıl ile var olmaya müsaittir. Ancak insanın tabiatında kötü huylar da oluşabilir. Burada aklın görevi tabiata uygun olmayarak oluşan arzuları kontrol altına alabilmektir. Başka bir deyişle aklın mülkiyetini hissi nefsten devralmaktır. Bu mülkiyete de akli ile var olmayı başarabilmiş varlıklar ulaşabilir. Akıl sayesinde insan olgunluğa/kemale ulaşabilir. İnsan için gerçek mutluluk da budur.

Kaynaklar

Akşit, Mirpenç. “İslam Felsefesinin Yapısı”. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 27, (2019), 361-376.

- Altuner, İlyas, Beyânî ve Burhânî Epistemolojilerin Yöntem Tartışmaları Açısından İncelenmesi". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 1/2, (2011), 89-103.
- Akyol, Aygün. "Ebu Bekir Râzi ve Felsefi Düşünce Sistemi". *İslami Araştırmalar Dergisi*, 30/1 (2019), 42-57.
- el-A'sam, Abdülamir. *Ebû Hayyân et-Tevhîdî fi'l Kitabi'l-Mukâbesat*. Beyrut: Daru'l-Endülüs, 1983.
- Al-Qadı, Wadad. "A Peculiar İslamic View From The Fifth/ Eleventh/ Centruy". *Journal of the Amerikan Oriental Society*, 124/4(2004), 623-640.
- Arslan, M.Fatih. "Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve el-Mukâbesât'ı". *Felsefe Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, Ed. Müstakim Arıcı. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Boer, T. J. De. *İslâm'da Felsefe Tarihi*. Çev. Yaşar Kutluay, İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Booth, Anthony Robert. *Analytic Islamic Philosophy*. London: Springer Nature, 2017.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "Ebu Hayyân et- Tevhîdî'nin El- Mukabesat Adlı Eserinde Dil", *EKEV Akademi Dergisi*, 7, (2003), 211-222.
- el-Keylânî, İbrahim. *Ebu Hayyân et-Tevhîdî*. Lübnan: Darul- Mearif, tsz. *es-Suyuti, Buğyetu'l-Vuat fi Tabakati'l-Lugâviyyin ve'n-Nuhat*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: Mektebü'l- Asriyye, tsz.
- et-Tevhîdî, Ebu Hayyân. *el-Besâir ve'z-Zehâir IV*, thk. Vedâd el-Kâdî, Beyrut: 1988.
- Ebu Hayyân et-Tevhîdî. *el-Mukâsebat*. thk. Hasan es-Sendûbî, Kahire: 1929.
- Dalkılıç, Bayram. "Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Hayat Felsefesi". *Dini Araştırmalar*, 7, (2004), 83-104.
- Filiz, Şahin. "Ebû Hayyân et-Tevhîdî ve Bilgi Felsefesi". *Bilimname II*, 2, (2003), 119-131.
- Leaman, Oliver. "4./10. Asırda İslâm Hümanizmi". *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr- Oliver Leaman, Çev. Ş. Öçal-H. T. Başoğlu, İstanbul: Açılım Kitap, 2011.

- Starr, S. Frederic. *Kayıp Aydınlanma*. Çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul: Kronik, 2019.
- Özcan, Hanifi. "Ebu Hayyân et-Tevhidi Bir Ateist Midir?". *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1989), 485-503.
- Watt, W. Montgomery. *Islamic Philosophy and Theology*, Edenburg: At The University Press, 1959.
- Watt, W. Montgomery. *Islamic Surveys I - İslamic Philosophy and Teology: İslam'î Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı*. Çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesi Teşekkül Devri*. Çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 1981.
- Taş, İsmail. *Ebu Süleyman Es-Sicistanî ve Felsefesi*. Konya: Kömen Yayınları, 2011.
- Turgut, A. Kürşad. "Ebû Hayyân Tevhîdî'nin İlimler Tasviri: Risâle Fi'l-Ulûm". *Diyanet İlmî Dergisi*, 55 (2019). 525-551.
- Üçer, İbrahim Halil. *Ebû Hayyân et- Tevhîdî ve Felsefî Kişiliği*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

